

**Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslimler:
Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası
Antlaşmalar**

Ayşe Almıla Gök

Türkiye ve Siyaset., ISSN 1302-9851., Sayı: 3, Temmuz-Ağustos 2001, Ankara., s.101-108

Bibliyografya Künyesi:

Gök, Ayşe Almıla, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslimler: Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası Antlaşmalar”, *Türkiye ve Siyaset.*, ISSN 1302-9851., Sayı: 3, Temmuz-Ağustos 2001, Ankara., s.101-108

Matbû metni tarayarak dönüştüren ve düzenleyen:

Timur Kumbar

Redaksiyon:

Durmuş Hocaođlu

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA GAYRİMÜSLİMLER: MİLLET SİSTEMİ, TARİHİ GELİŞİMİ VE MİLLETLERARASI ANTLAŞMALAR

Ayşe Almıla GÖK
MHP AR-GE Uzmanı

Giriş

İslâm hukuku tarihi boyunca istikrarlı bir şekilde sürdürülen *zimmet hukuku*, (en genel anlamıyla bir bölgenin fethinden sonra, o bölgede kalarak hayatlarını devam ettirmek isteyen gayrimüslimler için, İslâm devletinin İslâm hukuku çerçevesinde can, mal, din ve kültür gibi konularda himaye sağlaması ve gayrimüslimlerinde buna karşılık devlete vergi vermesi) Osmanlı Devleti'nin idaresinde de bazı farklılıklarla beraber uygulanmıştı. *Zimmiler*, bu uygulama gereğince bir taraftan münferit olarak fıkhîteki zimmet hükümlerine tabî tutulurken, diğer taraftan mensup oldukları din ve mezheplere göre "millet" adı verilen farklı gruplarda toplanmışlardı.¹ Osmanlı sisteminde millet kelimesi klâsik İslâm literatüründeki mânâsına uygun olarak; muayyen bir sözü ya da vahiy kitabını kabul eden topluluk için kullanılmış ve bu sistemde her bir millet grubu, kendi içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalınarak düzenlenmişti.²

Osmanlı belgelerinde "Tebaa-i gayrimüslime", "cemaat-ı muhtelif", "milet-i saire" ve "milet-i muhtelif"³ gibi terimlerle de adlandırılmış olan gayrimüslimler, dinlerine göre Hristiyanlar, Musevîler ve Sabîiler olarak üç ana gruba ayrılmışlardı. Katolik

Hristiyanlar; Lâtinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryanîler, Keldanîler, Marunîler, Kiptîler ve Katolik Rumlar'dan, Ortodokslar; Gregoryenler, Nasturîler, Yakubî Süryanîler, Melkitler ve Mandeîler'den, Musevîler ise; Rabbanîler, Karaitler ve Samirîler'den oluşmaktaydı.⁴

Gayrimüslimlerin yukarıda anlatılan şekildeki yapılanmaları ya da İber Ortaylı'nın ifadesi ile; "*aynı mezhepten olup farklı dilleri konuşan ve aynı dili konuşup farklı mezheplere mensup olan gruplar oluşturmaları*", onların kapalı kompartımanlar hâlinde yaşamalarına sebebiyet vermişti. Sözkonusu durum ise, maddî kültür, hayat tarzı ve folklorda karşılıklı etkileşimlere belirli ölçüde açıklık sağlayarak, bir Osmanlı tarzı hayat biçimini meydana getirmişse de yazı, bilim ve düşüncede ortak bir Osmanlı kültürünün doğuş ve gelişimine engel olmuştu.⁵

Devlet, gayrimüslimleri her türlü dinî ve dahilî işlerini düzenlemede serbest bırakmış, ancak cemaat liderlerinin seçimi hususunda, bunların dinî vazifelerinin yanısıra idarî vazifeleri de olduğu için, müdâhil olmuştu. Gayrimüslimler, evlenme boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare yetkisine sahip olmuşlar, Müslümanlar'la muvafaza akdi hariç (or-

takların tüm mallarını şirkete vererek yaptıkları kâr-zarar ortaklığı) ticarî şirketler kurabilmişler,⁶ inzibat hizmeti gören gruplar içinde bulunabilmişlerdi.⁷

Osmanlı Siyaseti ve Millet Sisteminin Kuruluşu

Osmanlı saltanatı, beylik yıllarından itibaren Osmanoğulları'nın önderliğinde bir topraklarını genişletme siyaseti belirlemiştir. Bu siyaset dahilinde komşu ülkelerin halkları ile iyi ilişkiler kurulmuş, fethedilen yerlerde can ve mal emniyetinin temin edilmesine yönelik davranışlar, onların fazla tepki ile karşılanmalarını sağlamıştı.⁸

Erken dönemden itibaren zimmiler, Osmanlı idaresinde belirli bir oranda yer almışlar, bu sayı İstanbul'un fethi ile artmıştı. İdare kolaylığı sağlamak amacıyla geliştirilerek, orjinal bir kurum hâline dönüştürülen "millet sistemi" ise, Fatih'in konuya özel ilgisi sonucunda doğmuştu.⁹

Fatih'in bu tavrı dünyada tek bir cihan devleti, tek bir din ve tek bir hükümdarın olması gerektiği inancından kaynaklanmaktaydı. Onun nazarında bu birliğin tesisi için, İstanbul'dan daha uygun bir yer yoktu ve yine bu şehir sayesinde hâkimiyetini bütün Hristiyan âlemine teşmil edebilecekti.

Diğer bir ifade ile II. Mehmet, "Han", "Gâzi" ve "İmparator" unvanlarında dünya hâkimiyetine açılan kapıları görmüş, Yahudi hahambaşı ile Ermeni, Rum ve Ortodoks patriklerinin İstanbul'da oturmalarını lüzumlu bulmuştu.¹⁰

II. Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Rum Ortodokslar'ın lideri Gennadios'u onaylamış, onun kendinden önceki patriklerin yetkilerine sahip olduğunu ve haklarının kendi güvencesi altında bulunduğunu belirtmişti. Fatih, Ortodoks Cemaati'nin lideri olarak İstanbul patriğini tayin ederken Bizans geleneğini izlemiş, Bulgar ve Sırp

kiliselerini İstanbul'a bağlamıştı. Bununla beraber gerçek Hristiyanlık'ın merkezi olarak "ekümenik kilise" unvanını taşıyan İstanbul'daki patrikliğe Antakya ve İskenderiye karşısında üstünlük vermemiş,¹¹ bu iki eski patriklik Yavuz ve Kanunî dönemlerinde İstanbul'a bağlanmıştı.¹²

Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki kalabalık gruplardan olan Ermeniler, monofizist (tekçi) doktrine bağlı Ermeni Gregoryenler ile inanç olarak Roma'ya bağlı dil ve ibadet bakımından farklı Ermeni Katolikler'den oluşmaktaydı. (Bunlara daha sonra Protestanlar da eklenmişti.)¹³

Fatih, 1461 'de Ermeni Patrikhanesi'ni kurarak, Bursa metropoliti Ovakim'i patrik seçmiş, ardından Süryanî, Habeş, Kıptî Kiliseleri patrikliğe bağlanmıştı. Yavuz'un Mısır seferi sonunda ise, Kudüs'te bulunan patriğe İstanbul'daki patrik ile eşit haklar tanınmıştı.¹⁴

Fatih, Musevîleri de bir hahambaşının başkanlığında millet olarak düzenlemiş, Rum Ortodoks Patriğine verdiği yetkileri hahambaşına da vermişti. İmparatorluk, Bizans'tan devraldıklarının yanısıra; Ege adaları ve İstanbul'da oturup Yunanca konuşan *Romanyatlar*, Cenova kolonisi içerisinde yer alan ve İtalyanca konuşan *Öskenazi'ler* ve zaman zaman da Avrupa'dan gelen göçmenlerden oluşan bir Yahudi cemaatine sahipti. Filistin, Suriye ve Mısır bölgesine göçlerle gelerek yerleşmiş Yahudiler de İstanbul'a Yavuz'un Mısır seferi sonucunda bağlanmıştı.¹⁵

Bu cemaatlerden farklı olarak millet düzenlemesine gidilmeyen ve İstanbul'da Galata'da yerleşmelerine izin verilen bir grup olan Lâtinler için de Roma Kilisesi tarafından 1656'da bir piskoposluk kurulmuştu. 1740 kapitülasyonları ile Fransa'nın himayesine giren bu grup, ihtilâlden sonra Cumhuriyet'in geleceğinden endişe etmiş, kendilerinin tayin edeceği rahipler tarafından yönetilmek için 1799 tarihli bir ferman almıştı.¹⁶

Gayrimüslimlere Din Hürriyeti Ya da Kapitülasyonlarda Yabancı Müdahalesi

Osmanlı idaresindeki gayrimüslimler, Batı ile yakın temasa geçtikleri 18. yüzyıl öncesinde Batı'dan Venedik, İtalya, Akdeniz ticareti ve Batılı diplomatlar gibi kanallar vasıtasıyla etkilenmişlerdi. İmparatorlukta 1590 - 1642 yılları arasında bir taraftan Venedik ve Padua'da Rum çocukları için kolejler açılırken, diğer taraftan Papalık ve Fransa'nın kurduğu misyoner teşkilâtı yoğun bir propaganda faaliyeti başlatmışlardı. Gayrimüslimler, Batılı diplomatlarla olan etkileşimlerini 30 yıl savaşları süresince (1618-1648) artırmışlar ve aynı yıllarda İstanbul bir Katolik-Protestan mücadelesine sahne olmuştu. Bunların ötesinde Batılı devletler, kapitülasyonlardan elde ettikleri imtiyazlara dayanarak, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler üzerinde bir himaye kurmaya veya onlar vasıtasıyla Osmanlı'nın işlerine müdahale hakkı kazanmaya çalışmışlardı.¹⁷

Fransa 1535 kapitülasyonları ile kutsal yerlerin himayesini kazanmış,¹⁸ bu konu Fransa ile Osmanlı arasında 1604'te yapılan bir antlaşma ile yeniden ele alınmıştı. Ortadoğu'yu kendi ticarî nüfuz sahası olarak seçen Fransa, bütün imparatorluk genelinde de Cizvit papazlarından oluşan bir misyoner teşkilâtını harekete geçirmişti.

Özellikle 1673 kapitülasyonları ile sağlanan imtiyazlar Osmanlı tebaası Katoliklere de uygulanmış, bu durum Katolik mezhebine geçişleri artırmıştı. Fransa'nın yardımı ile 1698'de İstanbul'da açılan Ermeni matbaasında pek çok Ermenice Katolik propaganda risalesi basılmış, risaleler gerek Ermeni gerekse Rum toplu-

rında tepkiyle karşılanmıştı. 1701'de matbaaların bir kısmı Ermeni ve Rum patriklerinin müracaatı ile kapatılırken, yakalanan misyonerler yurtdışına sürülmüş ve gayrimüslimlerin mezhep değiştirmesini yasaklayan bir kanun çıkarılmıştı. Buna rağmen, Katolikliğe geçişler gizli yollardan devam etmiş, 1740 antlaşmasından (Fransa ile Osmanlı arasında yapılan antlaşmaların tamamını teyit eder) sonra bu durum Ermeniler arasında alenîleşerek artmıştı.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin verdiği kapitülasyonlar yalnızca Fransa'yla sınırlı kalmamıştı. 1617'de Avusturya'yla bir kapitülasyon antlaşması yapılmış, antlaşmayı Avusturya ile yapılan başka antlaşmalar izlemiş, bu antlaşmalarda da Katolik din adamlarına hürriyet taahhüdünde bulunulmuştu.

Fransa ve Avusturya'nın durumu Prusya'ya da yansımış, 1761'de Kral Fredrich ile Sultan III. Mustafa arasında yapılan dostluk ve ticaret antlaşmasında, "dinin icrası konusunda diğer dost ülkelere tanınan davranış Prusya için de geçerlidir" hükmüne yer verilmişti. (Bu kaide Prusya ile yapılan sonraki antlaşmalarda da teyit edilmişti.)²⁰

Bir süre Katolik propagandasına karşı Osmanlı'nın yanında yer alan İngiltere ise, Osmanlı tebaası içerisinde Protestanlar bulunmadığını, dolayısıyla bir Protestan Kilisesi kurulamayacağını söyleyen Osmanlı devlet adamlarına karşı mücadelesini başarıyla tamamlamış ve 1842 ilkbaharında Kudüs'te bir kilise kurdurtmuştu. Protestan misyonerleri bu tarihten sonra Osmanlı ülkesinde faaliyetlerini hızlandırırken, çeşitli bölgelerde kolejler, hastane-

***Batılı devletler,
kapitülasyonlardan
elde ettikleri imtiyazlara dayanarak,
Osmanlı tebaası olan
gayrimüslimler
üzerinde bir himaye
kurmaya veya onlar
vasıtasıyla Osmanlı'nın
işlerine müdahale
hakkı kazanmaya
çalışmışlardı.***

ler ve dersaneler açmışlardı.²¹

Ayrıca kapitülasyonların sağladığı imtiyazlar sayesinde konsolosluklarda tercümanlık ve tercümanlıktan daha fazla olarak tüccarlık yapan gayrimüslimlerin iktisadî durumu giderek iyileşmişti.

Balkanlar'da Ayrılcılık, Ayaklanmalar, İslahatlar ve Antlaşmalar

15.yüzyıl sonunda sınırları Bosna'dan Baserabya'ya kadar uzanan bir Balkan İmparatorluğu olan Osmanlı, 18 ve 19. yüzyıllarda ayrılcık hareketlerle karşılaşmıştı. Geçmişte devletleri, bağımsız kiliseleri ve edebî dilleri olan Balkan halkları, 18. yüzyılda gelişen ticaret burjuvazisi, kilisenin katkıları ve Avrupa devletlerinin etkisi ile Balkan milliyetçiliğini örgütlemeye yönelmişlerdi. Bunda Osmanlı'nın Viyana bozgunundan itibaren iç ve dış otoritesini kaybetmesi ve Tuna boyunda Avusturya ile Rusya'nın güçlenerek ticarî etkinliklerini artırmaları da etkili olmuştu.²²

Esasen Bab-ı âlî, aynı zaman diliminde Osmanlı ülkesinin potansiyel Alsace-Lorraine'leri olarak tanımlanan Bosna, Girit, Kıbrıs, Lübnan, Mısır²³ gibi toprakları korumak ve dolayısı ile Osmanlı toprak bütünlüğünü sağlamak için, Avusturya Başbakanı Metternich'in 1814 -1815 Viyana Kongresi'nde işaret ettiği "Avrupa'da statüko" arzusuna paralel hareket etmişti. Yine aynı dönemde devletin durumunun iyileştirilmesi ve ömrünün uzatılması adına askerî sahadan başlayarak yapılan ıslahatlar devam ettirilmişti.

Devletin ayaklanma ve bağımsızlık isteklerini durdurmak arzusu, Sultan II.Mahmut'un "...Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevîsini de havrada fark ederim. Aralarında başka güne bir fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi evlâdımdır..." sözlerine yansımıştı.²⁴

3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu da kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden kuvvetlendirme çabasının bir ürünü olarak doğmuştu. Hatt-ı Hümayun daha önceki ıslahat çabalarını hatırlatırcasına bütün uyruklara can, mal ve namus güvenliği sağlanması; yargılamaların açık ve kurallara göre yapılması, müsaderenin kaldırılması; iltizam sistemi yerine sabit ve düzenli bir vergi getirilmesi; düzenli bir askere alma usulü kurulması gibi vaatlerde bulunmaktaydı. Hatt-ı Hümayun'da yer alan "Bu imparatorluk ödünleri, dini ya da mezhebi ne olursa olsun bütün uyruklarımızı kapsar." şeklindeki ifade ise, Osmanlı tebaasından herkesin kanun önünde eşitliğini resmî politika haline getirmekteydi.²⁵

C. Hamlin, Tanzimat ile ilgili gözlemlerini anlatırken; "*Hatt'ın ilânı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, hattı lânetle anıyorlar, şeriatın çiğnendiğini, Müslümanlar'ın gâvurlarla aynı seviyeye indiğini iddia ediyorlardı. Hristiyan tebaa ise, Hatt'a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle bakıyordu... Hat reâyâ hakları için mücadele cesareti vermişti.*"²⁶ diyordu. Hatta vaat edilenlerin gerçekleştirilmesiyle ilgili açıklık bulunmaması ise, ortaya bir belirsizlik ve çelişkili tablo çıkarıyordu. Bu durum başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin işine yaramış ve devletler Osmanlı içişlerine müdahalelerini artırmışlardı. Tanzimat yıllarında özellikle 1838 ticaret sözleşmesinin gayrimüslimlere sağladığı ticarî imtiyazlar da bahane edilerek, birçok gayrimüslim uyruk değiştirmeye zorlanmış ve mahkemelere başka ülkelerin vatandaşları olarak çıkmışlardı.²⁷

1850'lere doğru gelindiğinde Osmanlı için yeni sıkıntılar meydana gelmişti. 1853'te Sen Petersburg'un kış sarayında Çar I. Nikola'nın "Hasta adamı tedbirsiz kaybetmeyelim" teklifi İngiliz elçisi Seymour tarafından reddedilince, Rusya kutsal yerler konusunu dile getirmiş, 1853

Şubat ayında Prens Mençikof'u olağanüstü elçi sıfatıyla İstanbul'a göndermişti. Mençikof, İstanbul'a Rusya'nın Rum Ortodoks Kilisesi'nin kutsal yerlerdeki isteklerinin kabulü ve K. Kaynarca'ya dayanarak on iki milyon Ortodoks tebaanın himayesi talebini bildirmiş, Bab-ı âlî ise İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almasının sağladığı siyasî destek ile teklifi reddetmişti.* Teklifin reddedilişi üzerine başlayan savaş, 1853 - 1856 yılları arasında Osmanlı'nın Rumeli ve Anadolu kıyıları ile Kırım ve Baltık'ta cereyan etmiş, 1855'te Sivasopol'un alınması üzerine II. Aleksandr'ın yaptığı barış teklifi ile son bulmuştu.²⁸

25 Şubat 1856'da Viyana'da yapılan kongrede dört konu ele alınmış, "gayrimüslimlerin ıslahına dair" uzun tartışmalar meydana gelmiş ve Paris Antlaşması'nın imzalanmasından altı hafta önce İslahat Fermanı ilân edilmişti. Ferman'ın hareket noktasını, Rusya'nın gelecekte gayrimüslimler üzerindeki herhangi bir hak talebini engellemek fikri oluşturmuştu.²⁹ Ferman, saltanatın istikrarını bütün Osmanlılar'ın *revâbit-ı kalbî-ı vatandaşi* (yurttaşlık gönül bağları) ile birbirlerine bağlı olmalarına dayandırmıştı. Ayrıca ferman Osmanlı tebaasından kimsenin dinî ayin icrasından men edilmemesi, din değiştirmeye zorlanmaması, din farkı gözetilmeden herkesin memuriyete ve devlet okullarına girebilmesi, vergilerin herkesten eşit alınması gibi kurallar getiriyor, farklı cemaatlere mensup bireyler arasındaki ceza ve ticaret davaları da karma mahkemelere bırakılıyordu. Eyalet ve sancak meclislerinde ise, gayrimüslimlerin temsilcilerine eskiye göre daha çok yer veriliyor, cemaat yönetimlerinde ruhban hâkimiyeti sınırlandırılarak lâik cemaat temsilcilerinin içinde yer alacağı cemaat meclisleri kuruluyordu.³⁰ Dinî liderlerin sivil otoritelerinin kaldırılması olarak tanımlanan bu hükmün dışında, fermanında, rüşvetle mücadele edilmesi ve ordunun öteki din mensuplarına açılması hükümleri de yer alıyordu.³¹ Biçim olarak

yerli olmakla beraber, fermanın Tanzimat'tan farkı, yeniliklerle ilgili daha sıkı tedbirler getirmesi ve Avrupa'da yapılmış bir belge olmasıydı.³²

Ayrıca fermanın değeri 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın dokuzuncu maddesi ile değerlendirilmişti. Maddede tebaasının refah ve saadetini başlıca iş bilen Osmanlı padişahının ırk ve din farkı gözetmeden Hristiyan ahaliye yönelik cömert düşüncelerinin bir delilini, antlaşmayı hazırlayan devletlere kendiliğinden göndermeyi uygun bulduğu vurgulanmıştı. Antlaşmaya hattın yabancı devletlerin müdahalesine temel oluşturmayacağı şeklinde bir madde konulsa da, bu madde ile hükümler hakları ancak şekli olarak kurtarılabilmiş ve Osmanlı Hristiyan tebaasının hakları konusunda gerekli kararları almak fırsatı Avrupa büyük devletlerinin eline geçmişti.³³

Avrupa Devletleri'nin Osmanlı'yı Avrupa uyumuna dahil ettiği bir antlaşma olan Paris, özünde Osmanlı'nın hayat süresinin uzatılması ve Osmanlı padişahının "evini düzene sokması" gibi istekleri de içermişti. Ancak antlaşmanın ömrü Avrupa'daki mevcut şartların devamına bağlı olmuştu.³⁴ Üstelik antlaşma getirdiği tüm hüküm ve yükümlülükler rağmen Osmanlı'nın Balkanlar'daki dağılışını da engellememişti. Bismarck'ın "*Bir Pomeranyalı askerin kemiklerine bile değmez*" dediği Balkan toprakları o tarihlerde yine Bismarck için "Üç İmparator Birliği"nin bozulmasına yönelik endişeden başka bir anlam taşımamıştı. Nitekim Osmanlı'nın Balkanlar'daki son toprak parçaları Hersek ve Bosna'da(1875) isyanlar çıkmış, bunları Sırp ve Karadağlılar izlemişti.³⁵ Aslında 1856 -1875 dönemi devletin; yargı, yerel yönetimler, bürokrasiye giriş ve eğitim gibi konularda tüm tebaaya yönelik birliklik ve yakınlaşma amaçladığı dönemler olmuştu. (1867 tarihli Vilâyet Nizamname-siyle gayrimüslimlerin eyalet meclislerindeki temsilleri daha fazla dikkate alın-

mişti.)³⁶ Ancak bu uygulamalar yetmemiş olmalı ki, isyanları müteakip Osmanlı'nın Balkan topraklarında yapacağı iç düzenlemeler için İstanbul'da düzenlenen Tersane Konferansı'nda da Bosna, Hersek ve Bulgaristan'ın Avrupa'nın onayı ile atanmış Hıristiyan valiler tarafından yönetilmesi karara bağlanmıştı.³⁷

Bir süre sonra ise, Osmanlı Devleti'nin Tersane kararlarını yok sayması 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın patlak vermesine sebep olmuştu. (Osmanlı Devleti, Tersane kararlarını yok sayarken Meşrutiyet'in ilân edildiğini, artık Balkanlar'ın bu yeni düzen içerisinde yer alacağını ve bu aşamadan sonra Avrupa devletleri'nin bölgeye karışmaya hakkı olmadığını belirtmişti.) Ruslar'ın Yeşilköy'e kadar gelişlerini müteakiben imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması ise, Osmanlı'nın Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın hâkimiyetini kaybetmesine yol açmıştı. Nüfusunun çoğunu Rumlar'ın meydana getirdiği Girit'in durumu da 1868 fermanın uygulanması ile karara bağlanmıştı. 1867 nizamnamesi ile vilâyet haline getirilen Girit, 1868 fermanı ile valinin maiyetine biri Müslüman biri Hristiyan iki müşavir atanması, resmî yazışmaların iki dilde yapılması ve gayrimüslimlerin idare meclisleri ile karma mahkemelere üye olması gibi haklar kazanmıştı. Antlaşmada, Doğu Anadolu'daki Ermeni güvenliğini sağlamak görevi ise, Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı.³⁸

Ağır hükümleri sebebiyle başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin itirazına sebep olan Ayastefanos'un şartları Berlin'de yapılan bir kongre ile (13 Haziran 1878) hafifletilmek istenmişti. Bu arada İngiltere Rus tehlikesine karşı kullanmak amacıyla Osmanlı'dan Kıbrıs'ı almış ya da Osmanlı Kıbrıs'ı devretmek zorunda kalmıştı. 13 Temmuz 1878 tarihinde ise, altmış dört maddeden oluşan Berlin Antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmaya göre; Bulgaristan toprakları üçe ayrılmış, Kara-

dağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığı tanınmış, Girit meselesinde 1868 nizamnamesinin uygulanması ve Osmanlı'nın bu konuda Avrupa devletlerine bilgi vermesi kararlaştırılmıştı. Yine antlaşmada, 1856 Islahat Fermanı gereğince 1863 tarihinde ilân edilen Ermeni Nizamnamesi (Nizamname-i Millet-i Ermeniyen) ile 140 kişilik Ermeni millet meclisi kurma hakkı elde eden ve bu nizamname ile bütün hukukî, malî, idarî ve eğitim işlerini yapmayı üzerlerine alan Ermeniler de zikredilmişti.³⁹ Antlaşma, Doğu Anadolu'daki nüfus yoğunluklarını bahane ederek hareket etmeye hazırlanan Ermeniler için ıslahat vaat etmişti.⁴⁰

Sonuç Yerine:

Osmanlı Kavramı, Millet

Sisteminin Sonu ve Osmanlıcılık

Osmanlılar, "Kutsal Tarihlerini" hikâye ederken çağlarının somut kroniklerini kullanarak, şecerelerini silsilenameler şeklinde Nuh Peygamberin oğlu Yafes'e kadar götürmüşlerdi. Bu kutsallık ile birlikte Kayı (Türk) olgusu, Osmanlı hanedanının silsilenamelerdeki meşruiyet araçları olmuştu. Ancak, Osmanlı toplumu klasik çağın kurumsal istikrarına kavuşurken, Türk kelimesi yerleşik medeniyette göçebelik hâlini sürdürmüş unsurları ifade etmiş, yani Türkmenler ve Yörükler için kullanılmıştı.⁴¹

Osmanlı adı uzun yıllar boyunca, tebaa ve Kayı'dan olmayan Türkmenler nezdinde, Kayı'nın ve dar anlamıyla yöneticinin adını temsil etmişti.⁴² Devlet, Osmanlı teriminin bir kimlik haline dönüşmesini amaçlamamış ve Osmanlı sisteminin işleyişi açısından bu gerekli olmamıştı.

Devlet tebaasını tanımak için dinî tasnifi esas almış, bu durum uzun yıllar bir başka şeyin ifadecisi olmuştu; üstün olan bir tek dindi, ötekilere ise hayat ve temsil hakkı verilerek hoşgörüle bakılmalıydı. Devletin farklılıklara yönelik bu bakışında

sadece etik değil, aynı zamanda hukukî bir altyapı da yer almıştı. Bu altyapıda bir geleneğin (İslâm devlet ve hukuk geleneği) devamını aramak da yanlış olmamalıydı.

Devlet idaresini kolaylaştırmak gibi pragmatik bir anlam taşıyan sistem yine devletin gücü ile paralel olarak yüzyıllar boyu işlemişti. Devlet gücünün azalmaya başlamasıyla hemen her konuda yaşanan sıkıntılar “milletlere” de yansımıştı. Avrupa devletleri daha kapitülasyonlardan başlamak üzere gayrimüslimlerin durumundan istifade etmeyi amaçlamışlar, bu durum 19.yüzyıla birlikte zirveye ulaşmıştı.

Devletin hem Avrupa karşısında antlaşmalarla vermek zorunda olduğu tavizler, hem de farklılıkları birarada tutmak adına yaptığı ıslahatlar da sistemin çöküşünü hızlandırmıştı.

Modern dünya ve ayrılıkçı hareketler karşısında millet sisteminin daha uzun süre hayatta kalmasını beklemek çok doğru olmasa gerekti. Nitekim, dinî ve kültürel hürriyetlerini sağlayan gayrimüslimler, sırası geldiğinde bu hürriyetleri Osmanlı'ya karşı kullanmışlardı.

Toplum bütünlüğünün sağlanması amacıyla üretilmiş ve 19. yüzyılın “yurtseverlik ideolojisi” olarak algılanmış olan Osmanlıcılık da bu şartlar altında işletilememişti. Uzun yıllar boyunca yapılmış dinî bir tanımlama ile yaşamış, ardından da “millî” bir arayış içine girmiş olan grupların, böyle bir ideolojiye topyekûn sahiplenmelerini beklemek çok güçtü. Zaten Osmanlıcılığa inananlar, devletin aslî unsuru olan Türkler'di. Türkler için asıl olan ise, “Osmanlılık” ve “Osmanlı vatani” idi.

Bu noktada, “son Roma” olarak tarif edilen “Osmanlı imparatorluğun son tarihî görevi, kendi unsurlarını bugünkü anlamıyla milletleşme sürecine taşımaktır”, tespitini hatırlamamak mümkün değildir.

Dipnotlar

1) M. Akif Aydın; “Gayrimüslimler”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.2, İstanbul, 1999, s.419-422.

2) Bernard Lewis; **İslâm'ın Siyasal Dili**, Kayseri, 1992, s.62.

3) Bilâl Eryılmaz; “Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, 2001, s.406.

4) Gülnihâl Bozkurt; **Alman - İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, Ankara, 1996, s.11.

5) İlber Ortaylı; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.4 (1985),s.996-997.

6) Bozkurt; **a.g.e.**, s.14-23.

7) Halil İnalcık; **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I**, Ankara,1995, s.141-145.

8) Osmanlı fetihlerinin gelişimi için bkz. Halil İnalcık; “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, **Cogito**, 1999/19, ss. 115-135.

9) Bilâl Eryılmaz; **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, İstanbul, 1990, s.24-26.

10) Halil İnalcık; “Osmanlı Devleti'nin Yükselişi: Fatih Sultan Mehmed” **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, C.1,İstanbul,1988, s.304.

11) Ortaylı; **a.g.m.**, s.998. Konu ile ilgili literatürde Fatih'in Gennadios'u patrikliğe tayin edişi, yapılan tören ve ona gösterilen hürmetten uzunca bahsedilmektedir. Bizans'taki ritüeline benzer şekilde anlatılan bu hikâyenin bir eleştirisi için bkz.; Benjamin Braude; “Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-II”, **Tarih ve Toplum**, (Mayıs) 1987/41, s.12. Braude, Gibb ve Bowen gibi millet sistemine yönelik literatürü de doyurucu bulmamaktadır. Braude'nin bu konudaki eleştirileri ve millet sistemine yönelik fikirleri için bkz.“Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-I”, **Tarih ve Toplum**, (Nisan) 1987/40, ss. 34-40.

12) Bozkurt; **a.g.e.**, s.12.

13) Ortaylı; **a.g.m.**, s.999.

14) Bozkurt; **a.g.e.**, s.13.

15) Ortaylı; **a.g.m.**, s.1000-1001.

16) Bozkurt; **a.g.e.**, s.13.

17) Cevdet Küçük; “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.4,(1985), s. 1012.

18)Kudüs'teki dinî değer taşıyan bütün anıt ve tapınakların yönetilmesi ve onartılması adına sürdürülmüş bir rekabet olarak tanımlanabilecek

Kutsal Yerler meselesi, uzun yıllar Osmanlı'nın başını ağrıtmış, Fransa ve Rusya'nın menfaatleriyle de paralellik arz eden mesele iki devlet arasında tartışma konusu olmuştur. Bu konuda bkz. Enver Ziya Karal; **Osmanlı Tarihi**, C.5, Ankara, 1994, s.222-227.

19) Küçük; **a.g.m.**, s.1013.

20) Bozkurt; **a.g.e.**, s.35-36. Bozkurt, 1740 Antlaşması'nın Fransız rahiplerine Kudüs'teki yerlerini Fransız elçisinin aracılığı ile onartma izni getiren 81. maddesi ile ilgili olarak, "İslâm hukukunda gayrimüslimlerin ibadethanelerini tamir yetkisi halifenin emrine bağlıdır. I. Mahmut'un bu kararı yalnız kendini değil, gelecekteki Osmanlı padişahlarını da bağlamış ve konuyu uyulması zorunlu bir hukuk kuralı haline getirmiştir", demektedir.

21) Küçük; **a.g.m.**, s.1014.

22) İlber Ortaylı; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 1995, s.51-55.

23) Roderic H. Davison; "Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras", **İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, İstanbul, 2000, s.272-273.

24) Bozkurt; **a.g.e.**; s.41.

25) Roderic H. Davison; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856 – 1876**, C.1, Ankara, 1997, s.48-49.

26) Aktaran Halil İnalçık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996, s.362.

27) Küçük; **a.g.m.**, s.1015.

*Sultanın bu teklifi reddetmesi üzerine, Mençikof, İstanbul'dan ayrılırken yanında bulunanlara; "*Sultan'ın suratına vurduğu tokadın izleri hâlâ yüzümde*" demişti.

28) Karal; **a.g.e.**, s.227-242.

29) Roderic H. Davison; "Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris(1856) and Question of Reforms", **VII.TTK Kongresi 25-29 Eylül 1970**, Ankara, 1973, s.583-584.

30) Selçuk Akşin Somel; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce**, C.1, İstanbul, 2001, s.96-97. Arus Yumul ve Rifat N.Balı, 19.Yüzyılda Osmanlı gayrimüslimlerinin dinî ve kültürel hayat-

larının bir bölümünün daha önceki dönemlerden farklı olarak din adamlarının tekelden çıktığını ve Batı'da eğitim görmüş, Batılı değerlere sahip "laik entellektüeller" in eline geçtiğini ifade eder. Yazarlara göre; Bu kişiler, Osmanlı toplumunda ayrılcılığı ifade eden milliyetçi hareketlere yönelik bir bilincin kök salmasında önemli bir faktör oluşturmuşlardır. Bu konuda bkz. Arus Yumul-Rifat N.Balı; "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünceler**, İstanbul, 2001, ss.362-366. Ayrıca Rumlar arasında dinî cemaatten millete geçiş için bkz. Foti - Stefo Benlisoy; "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünceler**, İstanbul, 2001, ss. 367-376.

31) Oral Sander; **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara, 1993, s.226-227.

32) Davison; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform...**,s.70.

33) Davison; "**Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris...**", s.585.; Sander; **a.g.e.**, s.225.

34) Hüner Tuncer; **19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri (1814 -1914)**, Ankara, 2000, s.52.

35) Haluk Ülman; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.1,(1985), s.279-281.

36) Somel; **a.g.m.**, s.97.

37) Ülman; **a.g.m.**, s.282.

38) "Ayastefanos Antlaşması", **İnönü Ansiklopedisi**, C.4, Ankara, 1950, s.367-368.; Küçük; **a.g.m.**, s.1022.

39) Ermeni Nizamnamesi ve Ermeni meselesi ile ilgili olarak bkz. Sadir Karabekir; "Tanzimat'tan Günümüze Ermeni Meselesi", **Türkiye ve Siyaset**, (Mart/Nisan), 2001/1, ss.60-70.

40) Ali İhsan Gencer; "Berlin Antlaşması", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul, 1992, s.516-517.

41) Taner Timur; **Osmanlı Kimliği**, İstanbul, 1994, s. 138 -139, 98.

42) İlber Ortaylı; "Osmanlı Kimliği", **Cogito**, 1999/19, s.78-81.; İlber Ortaylı; "Osmanlı Barışı", **Türkiye Günlüğü**, (Kasım, Aralık), 1999/58., ss. 12-17.